

LUKE TREADWELL, *Buyid Coinage. A Die Corpus (322-445 A.H.)*, Ashmolean Museum, Oxford 2001, XXXIX+247 (*Catalogue*, Katalog)+172 s. (*plates*, fotoğraflar).

İslâmî nümizmatik son yıllarda önemli uluslararası yayınlara konu olmuştur. Ashmolean Müzesi Oriental Nümizmatik kısmı başkanı, nümizmat ve sanat tarihçisi Luke Treadwell'in uzun bir süredir Buveyhî paraları üzerinde çalıştığı nümizmatik çevrelerinde iyi bilinmekte idi. Araştırmacının uzun ve yorucu mesaisinin bir neticesi olarak *Buyid Coinage. A Die Corpus (322-445 A.H.)* isimli eser 2001 yılında yayımlandı. Söz konusu eserin, alışılmış katalog çalışmaları yerine, bir kalıp kataloğu (*die corpus*) çalışması oluşu dikkat çekmektedir. Araştırmacının ifadesine göre, böyle bir kalıp kataloğu hazırlama fikrini kendisine Tübingen Üniversitesi'nden Dr. Lutz Ilisch tavsiye etmiştir.

Eser ana hatları ile şu kısımlardan oluşmaktadır: İçindekiler (s. VII), Giriş (s. VII-XIX), Eyaletlere göre darphaneler (s. XX), Alfabetik sıraya göre darphaneler (s. XXI), Darphanelerin kısaltmalar listesi (s. XXII), Bibliyografya (s. XXV), İndeksler (s. XXIX), Kısaltmalar (s. XXX-VII), Şecere (s. XXXVIII), Buveyhî darphanelerini gösteren harita (s. XXXIX), Katalog (s. 1-247), Sikke fotoğraflarını ihtiva eden levhalar (s. 1-172).

Araştırmacı eserin giriş kısmını; teşekkürler, kalıp kataloğunun önemi, katalogun metodolojisi, Buveyhî paralarına kısa bir bakış ve Buveyhî nümizmatikliğinin geleceği konularına ayırmıştır. Yine, eserin giriş kısmında araştırmacı, kalıp kataloğunun önemi (*The significance of the die corpus*) başlığı altında (s. VIII-IX), kalıp kataloğu hazırlama işine nasıl başladığından bahsetmektedir: Araştırmacı 1992 yılında Tübingen Üniversitesi İslâmî Nümizmatik Araştırmaları Merkezi'ne gittiği zaman, Dr. Lutz Ilisch, çalışma için tip kataloğu (*type catalogue*) yerine, bir kalıp kataloğu (*die corpus*) hazırlama fikrini tavsiye etmiştir. Araştırmacı bundan sonra böyle bir çalışma için inceleme fırsatı bulduğu koleksiyonlardaki paraların fotoğraflarını almak zorunda kalmış ve bu iş için yüzlerce film kullanmıştır. Yine, araştırmacının kendi ifadesine göre, çok çabuk büyüyen Tübingen'deki İslâmî sikkeler koleksiyonuna son zamanlarda girmiş olması muhtemel bazı paralar istisna tutulursa, bu çalışma Avrupa ve Kuzey Amerika'daki bilinen koleksiyonlarda bulunan Buveyhî paralarının tamamını kapsamaktadır. Hicrî 350-360'larda basılan ve muhtelif araştırmalara konu olan resimli madalyonlar, araştırmacı tarafından yakın gelecekte başka bir yayına konu edileceği için, bu eserin dışında tutulmuştur. Yine, Buveyhîler'e tâbi olan Kâkûyiler ve Hasanveyh gibi büyük hanedanlara ait sikkeler de, eseri çok genişleteceği için çalışmaya dahil edilmemiştir. Araştırmacıya göre, eserin bir kalıp çalışması olması ve dolayısıyla harcanan uzun süre, sikkelerin bazı yönlerden incelenme ve tahliline engel olmuştur. Bunların başında, 'Abbâsî halifelerinin üniter para sisteminden, hicrî 320'lerden itibaren lokal para sistemine nasıl geçildiği, Buveyhî para sisteminin bozulması ve kaybolması gibi meseleler gelmektedir. Yine, Buveyhî definelerinin ele alınması ve buna bağlı olarak Buveyhî sikkelerinin tedâvülü, Buveyhî paralarının metal analizi, yayınlanan sikkelerin tarihî kaynaklara dayanılarak yorumlanması gibi konular da maalesef kitapta yer bulamamıştır. Bütün bunlara rağmen, bu çalışmanın önemi, şu ana kadar bilinen bütün kalıpları kapsamaması ve ileride bulunacak yeni Buveyhî paralarının da bu eser ışığında değerlendirilebilecek olmasıdır. Yine, bir yıl içerisinde kaç kalıbın kullanıldığı, kalıpların hangi hakkâkların elinden çıktığı, Buveyhî hükümdarları adına aynı senede muhtelif darp yerlerinde kullanılan unvan ve lâkablara, bu unvan ve lâkablara bazılarının bir kısım darphanelerde kullanılmaması, bazı darphanelerde halifenin isim ve unvanla-

rına rastlanmazken, bazı darphanelerde ise ölmüş olan halifenin isim ve unvanlarına rastlanması, böyle büyük bir materyal kullanılmadan çözülebilecek soru/sorunlar değildir. Bütün bu meseleler ancak böylesine zengin bir 'kalıp kataloğu' sayesinde gün ışığına çıkmıştır.

Giriş kısmında, kataloğun metodolojisi (*The methodology of the catalogue*) başlığı altında (s. IX-XI) eserde kullanılan metodolojik sistem tanıtılmaktadır. Örnek olarak, Şîrâz'da 361 yılında basılan gümüş bir sikke, Sh (Şîrâz için) 361 (basım yılı) şeklinde gösterilmiştir. Sikke eğer altın ise, altın için G (gold= altın) kısaltması kullanılarak "Sh361G" şeklinde gösterilmiştir. Eserde, bir darphanede belirli bir yılda basılan paraların ön yüzüne ait kalıp farkları sadece rakamlar, arka yüzlerine ait kalıp farkları ise R (*reverse*= arka yüz) kısaltmasından sonra verilen rakamlar ile gösterilmiştir. Örnek verecek olursak, Şîrâz darphanesinde 361 (971-972) yılında basılmış 27 adet sikke bulunmaktadır. Bu sikkelerin 15 ön, 15 arka kalıptan basıldığı görülmektedir. Yine, eğer aynı sikkenin farklı varyantlarına rastlanması durumunda, -örneğin Şîrâz'da 366/976-977 yılında basılan bazı sikkelerin arka yüzüne halife "el-Mu'tî"nin adı yazılırken, bazı sikkelerde sonraki halife "et-Tâ'î"nin isminin zikredildiği görülmektedir-, varyantlar, seneden sonra küçük harflerle verilmiştir (Sh366a= *el-Mu'tî*; Sh366b= *et-Tâ'î*' gibi).

Sikkelerin üzerindeki Arap harfli ibareler başlangıçta bir defa verilmiş, aynı olması durumunda sonradan tekrarlanmamıştır. Yazıların dışında, sikkelerin üzerinde yer alan çeşitli süslemeler ile, mânâsı açıklanamayan çeşitli harfler de katalogta gösterilmiştir.

Araştırmacı, giriş kısmı içerisinde "Buveyhî paralarına kısa bir bakış" (*A brief survey of Buyid coinage*) başlığı altında (s. XI-XII), Buveyhî paralarının genel özellikleri hakkında bilgi vermektedir. Buna göre, Buveyhîler'in sadece altın ve gümüş sikke basıldığı görülmektedir. Esasen, daha Buveyhî hâkimiyeti kurulmadan önce dahi merkezî İslâm dünyasında bakır para basımı son bulmuştur. Buveyhî para sisteminde, gümüş sikkelerin aşağı yukarı bütün darphanelerde yaygın olarak basıldığı görülmektedir. Altın sikkeler ise, Cibâl, Medînetu's-Selâm (Bağdad), Ummân ('*Umân*) ve hicrî IV. asrın ikinci yarısında kısa bir dönem için Sûku'l-Ahvâz'da basılmıştır. Bunların yanı sıra, yine kısa bir dönem Fârs eyaletindeki bazı darp yerleri, Basra, Amul ve Curcân'da da altın sikke basıldığı görülmektedir. Para ağırlık sistemlerinin incelenmesi, daha Buveyhîler'den önce 251/865 yılından itibaren ortak ağırlık sisteminin terki edilmeyle başladığını ve bu sürecin hicrî 300 (milâdî 912) yıllarına gelinceye kadar merkezî İslâm ülkelerinde tamamlandığını ortaya koymaktadır. Bu gelişmenin tabii bir sonucu olarak da Buveyhî sikkelerinde belirli bir ağırlık sistemine rastlanılamamaktadır. Katalogta incelenen sikkeler, metalojik bir tahlile tâbi tutulmamakla birlikte, ayar olarak yüksek bir kalitede olduğu dikkat çekmektedir. Buveyhî coğrafyasında sikke ayarındaki bozulma hicrî IV. yüzyılın sonları ile V. yüzyılın başlarında Cibâl ve Hazar denizi bölgesinde görülmektedir. Aynı zamanda, Şîrâz'da çok çeşitli tiplerde sikke basılmasının gümüş kütüğü ile ilgili olması muhtemeldir. Henüz metalojik bir tahlil yapılmamakla birlikte, sadece paraların görünüşü ve ağırlığına bakarak, bazı darphanelerde 380/990'lı yıllardan itibaren gümüş kütüğünün kendini göstermeye başladığını söylemek mümkündür.

"Bölgesel bir bakış" (*A regional survey*) adını taşıyan başlıkta (s. XII-XIV), daha çok sikke tiplerinin bölgelere göre değişimi üzerinde durulmuştur. Buna göre, tip bakımından üç bölge göze çarpmaktadır: Irak, Cibâl ve Fârs. Bu bölgelerden Irak'ta basılan sikkeler en muhafazakâr olanlardır. Bu sikkeler arasında halifenin basıldığı sikkeler de bulunmaktadır. Fârs'ta ise başlangıçta geleneksel tipe sikkeler basıldığı göze çarpmaktadır. Ancak bu durum uzun sürmemiş, ilâve olarak kenarlara dualar konulmuş ve 'Adudu'd-devle zamanından itibaren (344-346/955-958) tip olarak sekizgen, 348/959-960 yılından sonra ise *adli* sikkeler basılmaya başlanmıştır. Şîrâz'daki *adli* tiplerin, 'Adudu'd-devle'nin Bağdad'ı ele geçirmesiyle birlikte, 364/974-975 yılında

Bağdad'da da basıldığı görülmektedir. Daha sonraki yıllarda (348-364/959-975) ise, bu sikkelerin sadece Fârs'ta değil, Kirmân ve Ummân'da da basıldığı dikkat çekmektedir. Amacın daha çok halife tipinden ayrılarak, tamamen kendi tipini yaratmak olduğu anlaşılmaktadır. 366/976-977 yılında itibaren adlı tiplerin bir kaç yıl için kaybolduğu görülmektedir. Bu tip sikkeler daha sonraları hicrî 380/990'ların başında Şemsu'd-devle'nin hâkim olduğu dönemde yeniden ortaya çıkmıştır. Hicrî 390 (milâdî 1000)'lı yılların başında Şîrâz'da daha önceki tiplerden tamamen farklı tipler basılmaya başladığı görülmektedir. Şîrâz'da bilhassa Buveyhî hâkimiyetinin son 50 yılında son derece farklı ve yeni tipler basılmıştır. Burada araştırmacı şu soruyu sormaktadır: "Buveyhî paralarındaki bu farklı ve yeni tipler, acaba büyük emirlerin siyasî mücadeleler ile meşgul olduğu bir dönemde, hakkâkların sanat ve estetik anlayışlara göre kendilerini daha bağımsız hissetmelerine mi bağlı idi? Yoksa, aynı dönemde Cibâl ve Fârs'taki sikkelerde gümüş miktarının azalmasına bağlı olarak muhtemel taklitlerin engellenmesi ile mi ilgili idi? (Basit sikkelere göre taklidi çok zor olduğu için)". Cibâl'deki sikkelerde, sadece yazı ve süslemelerde farklılık gözükmeyle birlikte, halife tiplerine devam edilmiştir. Muhammediyye (Rey)'de basılan sikkelerin, teknik olarak Şîrâz'daki sikkeler kadar iyi olmadığı görülmektedir. Bu darphanede, 340/950'li yılların ortasında 360/970'lere kadar hakkâk el-Hasan b. Muhammed'in hazırladığı kalıpların kullanıldığı görülmektedir. Fâhru'd-devle'nin hâkimiyetiyle birlikte, 370/980'lerden itibaren Deylem bölgesindeki sikkeler gibi, daha küçük ve tek stilde paralar basılmıştır. Mecdu'd-devle (387/997-420/1029) zamanından itibaren sikkelerdeki gümüş miktarının önemli ölçüde azaldığı görülmektedir. Hicrî 390 (milâdî 1000)'lı yılların ortasında Muhammediyye ve Hemedân, V. yüzyılın başlarından itibaren ise Esedâbâd'da normalden daha ağır sikkelerin basıldığı gözlemlenmektedir. Huzistân, Kirmân, Ummân ve Hazar Denizi bölgelerindeki darphanelerde ise, bu bölgelere özgü sikkelerin ortaya çıktığı görülmektedir. Kirmân sikkeleri daha çok Fârs'ın *adlı* sikkelerine benzemektedir. Bu bölgedeki darphaneler 360/970'lerden itibaren darp faaliyetine geçmiştir. Bu darphanelerde basılan paraların ön yüzünde muhtemelen darp yerlerine işaret eden muhtelif harfler bulunmaktadır. Bu durum ilk anda, kalıpların Fârs'ta hazırlanıp sonradan Kirmân'a gönderilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Ummân'da basılan sikkelerin çok çeşitli ve düzensiz tiplerde olduğu dikkat çekmektedir. Hazar denizi bölgesindeki darphanelerde ise, Adudu'd-devle'nin son zamanlarında basmaya başladığı tiplerin kullanıldığı görülmektedir.

Yine, eserin giriş kısmında, "kronolojik bir bakış" (*A chronological survey*) isimli başlık altında (s. XIV-XV) Buveyhî sikkelerini tarihî gelişimi özetlenmiştir: İlk Buveyhî sikkesi 'Alî b. Buveyh tarafından Şîrâz ve Sîrâf'ta 322/933-934 yılında basılmıştır. Bu sikkelerin tamamen halife sikkeleri model alınarak hazırlandığı ve Halife er-Râdî (934-940)'nin adının yanına 'Alî'nin adının eklendiği görülmektedir. Bu paraları Cannâbâ, Arrâcân ve İsfâhân'da basılan paralar takip etmiştir. Yine, 320 (932)'li yılların sonlarına doğru 'Alî'nin kardeşi Ahmed tarafından ele geçirilen Huzistân'da bulunan darphanelerde de gümüş paralar basıldığını görmekteyiz. Bu paraların hepsinde, 'Alî ve Hasan'ın adı bulunan biri hariç-, 'Alî ve Ahmed'in ismi zikredilmiştir. Bu darphanelere bakıldığında, sadece bir kaç kalıbın kullanıldığı ve Fârs bölgesi darphanelerine göre çok daha sınırlı miktarda sikke basıldığı görülmektedir.

330/940'lı yılların ortasında iki önemli bölgenin Buveyhî para sistemine girdiği görülmektedir: Irak ve Cibâl. Medînetu's-Selâm (Bağdad)'da basılan paralarda halife tarafından verilen lâkablardan ilk kez 'Alî için *'Imâdu'd-devle*, Ahmed için ise *Mu'izzu'd-devle* lâkablarının kullanıldığını görmekteyiz. Medînetu's-Selâm'dan hemen sonra, Basra, Vâsit ve Kûfe'nin de para basmaya başladığı görülmektedir. Bu darphaneler içerisinde en çok para basan Basra darphanesidir. Bununla birlikte, Medînetu's-Selâm, Buveyhiler zamanında da bölgenin en önemli darphanesi olmaya devam etmiştir. Cibâl eyaletinin başkenti Muhammediyye (Rey)'nin 335/946-947

yılında, bundan hemen sonra da daha küçük darphanelerin para basmaya başladığı görülmektedir. Bu küçük darp yerlerinde büyük çoğunlukla altın sikke basıldığı dikkat çekmektedir.

340/950'lerde Buveyhî konfederasyonunun batı kısmında para sisteminin yerine oturduğu görülmektedir. Bilhassa birkaç büyük darphanenin bu sistemde ön plana çıktığı gözlemlenmektedir. Bunun en güzel örneği, Irak/Cezîre ve Huzistân bölgesinde Medînetu's-Selâm, Basra, Sûk el-Ahvâz ve Tustar min el-Ahvâz darphaneleridir. Kısa bir süre için Kuzey Irak'taki Mûsul ve Nusaybîn'de de Buveyhîler adına para basıldığı görülmektedir. Fârs ve Cibâl'de aktif kalan darphane sayısı ise daha çoktur. Bu arada, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Bağdad Definesi, Kum, Kazvîn, Mâh el-Basra, Mâh el-Kûfe ve Hemedân darphanelerinin altın sikke darp faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. 350/960'larda el-Hasan b. Muhammed'in İsfahân darphanesi için kalıplar hazırladığı görülmektedir. Bu dönemde Cibâl bölgesinde, İsfahân darphanesinin Muhammediye darphanesine göre oldukça aktif olduğu görülmektedir. Fârs'ta, 'Adudu'd-devle tarafından yeni kurulan yerleşim yeri Kard Fenâ Husre (*Gerd Fenâ Husrev*, bkz. İbnu'l-Belhî, *Fârs-nâme*, neşr. G. Le Strange-R.A. Nicholson, London 1921, s. 132)'nin gümüş sikkeler basmaya başladığı görülmektedir. 360/970'li yılların başında ise Ummân darphanesi darp faaliyetlerine başlamıştır.

'Adudu'd-devle'nin hâkimiyetinin sonlarına doğru Buveyhî para sisteminde önemli değişiklikler olmuştur. Hazar denizi bölgesinin Buveyhî hâkimiyetine girmesiyle birlikte, bu bölgelerde önemli miktarda darp faaliyeti başlamıştır. 'Adudu'd-devle'nin hâkimiyet merkezini Bağdad'a taşımasından sonra Fârs darphanelerinin -Arrâcân hariç- darp faaliyetlerinin büyük ölçüde azaldığı, birkaç yıl için önemli darp faaliyetinde bulunmayan Basra'nın ise yeniden Irak'taki en faal ikinci darphane durumuna geldiği görülmektedir.

'Adudu'd-devle'nin vefatının ardından, başkent dahil olmak üzere Buveyhî darphanelerinin darp faaliyetlerinin azaldığı ve düzensizleştiği dikkat çekmektedir. Bunun en önemli sebebi bitmek bilmeyen iktidar mücadeleleri olmalıdır. Hicrî 390 (milâdî 1000)'ların sonlarına doğru Bahâu'd-devle döneminde Sûk el-Ahvâz darphanesinin yeniden altın dinârlar basmaya başladığını, yüzyılın sonunda ise daha çok altın kaplama sikkelerin basıldığını görmekteyiz. Aynı şekilde, Cibâl ve Fârs'ta da sikkelerdeki gümüş miktarının azaldığı ve gümüş kıtlığı yaşanmaya başladığı dikkat çekmektedir. Hicrî V. yüzyılın ilk on yılı içerisinde (1009-1020), Medînetu's-Selâm düzenli olarak altın sikke (*dinâr*) basmaya başlamıştır. Bu dönemde, Şiraz istisna tutulursa, diğer Buveyhî darphanelerinin ancak zaman zaman sikke bastığı anlaşılmaktadır. Bilinen son Buveyhî sikkesi, el-Meliku'r-Rahîm adına Ahvâz'da 445/1053-1054 yılında bastırılan sikkedir. Onun ikinci hükümdarlık dönemi (447-454/1055-1062)'ne ait şimdiye kadar herhangi bir para bulunamamıştır.

Yine, eserin giriş kısmında, "Buveyhî nümizmatığı araştırmalarının geleceği" (*Future research on Buyid numismatics*) isimli üst başlık altında (s. XV-XIX), bu sahada yapılacak yeni araştırmaların mahiyeti incelenmiştir.

Bunlardan; "unvanlar" (*Titulature*) alt başlığı altında (s. XV-XVII) dikkate değer Buveyhî unvanlarının tarihi gelişimi yorumlanmıştır: Araştırmacıya göre, bu eser Buveyhî unvanlarının incelenmesine imkân sağlayacaktır. Esasen Lutz Richter-Bernburg, 1980 yılında yayınlanan bir makalesinde, münşeât mecmuaları, kronikler ve kitabeleri kullanarak pek çok ilginç yönü araştırmış ve Buveyhî unvanları ile ilgili bazı noktaları aydınlığa kavuşturmuştur (bkz. "*AmÔr-Malik-Shâhânshâh: 'Adud ad-Daula's Titulature Re-examined*", *Iran*, XVIII, (1980), s. 83-102). Bununla birlikte, Richter-Bernburg'un çalışması nümizmatik yönden eksik kalmıştır.

Esasen Buveyhî paralarının ana tipleri çok eskiden beri bilinmekte idi. Bu kitapta çok az yeni unvana rastlanmaktadır. Bu konuda bir önemli istisna olarak, Merzubân b. 'İzzu'd-devle'-nin 365/975-976 yılında Basra'da bastırıldığı sikkelerde 'İzzu'd-devle' unvanını aldığı görülmektedir. Yerli varyasyonların tespiti, ne zaman kullanılıp ne zaman kullanılmadığının ortaya çıkarılması ve unvanların ne zaman değiştirildiğinin bulunması için önemlidir. Bu katalogun tarihçiler tarafından daha kolay kullanılmasını sağlamak için ayrı ayrı isim ve unvan listeleri verilmiştir (bkz. s. XXIX-XXXVI). Burada Buveyhî unvanları hakkında detaya girilmeden genel bilgi verilecektir.

'Alî b. Buveyh ('Îmâdu'd-devle 'in adı ya tek başına, ya da kardeşleriyle birlikte bütün paralarda zikredilmiştir. Bu normal bir uygulamadır. Zirâ, 'Îmâdu'd-devle bu görevi tek başına hâlifeden almıştır. Kardeşleri ise ancak 'Îmâdu'd-devle'nin vekili durumundadırlar. Erken Buveyhî sikkeleri S. Shamma ve N.A. Daftar tarafından incelenmiştir. Bununla birlikte, sikkeler bize 340/950'lerden itibaren *kunyenin* nümizmatik bir unvan olarak kullanılmasıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir. 'Adudu'd-devle'nin aynı yıl içerisinde, *kunya* ve *lakabı* ile zikredildiği ayrı tipte, ayrı paraların yorum ve değerlendirilmesi (neden sadece *kunya*, ya da sadece *lakab* ile zikredildiği meselesi), müstakil bir araştırmanın konusudur.

Yine, 364/974-975 yılı başında Bağdad'da ilk olarak isimsiz bir para ve aynı yıl Ruknu'd-devle ve 'Adudu'd-devle'ye ilâve olarak 'Zazu'd-devle'nin adının zikredildiği sikkeler mevcuttur. Bu dinârlar bize, 'Adudu'd-devle'nin Irak'ta daha üstün olduğunu, ama Irak'ın valisinin 'Zazu'd-devle olduğunu ve 'Umdetu'd-devle'nin de ordu kumandanlığı vazifesinde bulunduğunu göstermektedir.

Aynı dönemde Şîrâz'da basılan sikkeler 'Adudu'd-devle'nin yeni aldığı *Meliku'l-devle* unvanını kullanılmadaki tereddüdünü göstermektedir. *Meliku'l-âdil* unvanını ilk kez 364/974-975 yılında Medînetu's-Selâm'da kullanmıştır. 366/976-977 yılında ise Şîrâz'da üç farklı tip ile karşılaşmaktayız: 1. *el-Emîru'l-âdil*, 2. *el-Meliku'l-âdil*, 3. Unvan yazılmaksızın *lakab* kullanılan sikkeler. Şîrâz'daki sikkelerde bundan sonraki yıllarda, ölümüne kadar, ne *Meliku'l-âdil*, ne de *Emîru'l-âdil* unvanı kullanılmıştır. Son dönemde Şîrâz darphanesinin unvanların kullanımında Arrâcân darphanesine uymaya başladığını görmekteyiz. En azından bir yıl için, her iki darphanede kullanılan kalıpların da aynı *hakkâk* tarafından hazırlandığı anlaşılmaktadır.

el-Emîru'l-âdil ve *el-Meliku'l-âdil* unvanlarının Şîrâz ve diğer Fârs bölgesi darphanelerinde kaybolması müstakil bir tetkikin konusudur. Zirâ, bu unvan diğer darphanelerde, Kirmân (Sîrcân hariç) ve Ummân darphanelerinde kullanılmaya devam etmiştir. Şîrâz'da, 'Adudu'd-devle'nin 368/978-979 yılından sonra aldığı *Tâcu'l-mille* ve *Şâhânşâh* unvanlarının kullanılması da şu anda cevapsız kalan bir meseledir. *Şâhânşâh* unvanı tarihçiler arasında da tartışmalara konu olmuştur. Bu unvan ilk defa Ruknu'd-devle'nin Muhammediyye'de 351/962 yılında bastırıldığı bir madalyonda kullanılmıştır (G.C. Miles, "A portrait of the Buyid prince Rukn al-Dawlah", ANSMN, XI, (1964), s. 283-293). G.C. Miles'e göre, bu madalyon bir hatıra parası olarak basılmıştır. Bu unvanın ikinci kullanılışı Fârs'ta yine bir madalyonda 359/969-970 yılında olmuş ve *Şâhânşâh* unvanı Pehlevî yazısıyla yazılmıştır. Söz konusu madalyon Ruknu'd-devle adına basılmıştır. Ruknu'd-devle'nin adının bulunduğu yere *Şâhânşâh* unvanı yazılırken, arkaya oğlu 'Adudu'd-devle'nin portresi, bu unvan kullanılmaksızın işlenmiştir. Bu madalyonlar hatıra parası niteliğindedir. Bu unvan normal paralarda ilk defa 'Adudu'd-devle'nin Mûsul'da 368/978-979 yılında bastırıldığı sikkelerde görülmektedir. *Şâhânşâh* unvanı, 'Adudu'd-devle'nin ölümünden sonra Bahâ'u'd-devle tarafından kullanılmış, yıkılış döneminde ise pek çok Buveyhî hükümdarı tarafından tercih edilmiştir. *Şâhânşâh* unvanının Arapça karşılığı olan *Meliku'l-Mülük* unvanı da 'Adudu'd-devle'nin ölümünden sonra pek çok hükümdar tarafından kullanılmış-

tur. Fâhrü'd-devle'nin 373-374/983-985 yılları arasında kısa bir süre için *Şâhânşâh* unvanını kullanması da araştırılması gereken bir konudur. Buveyhî hanedan üyeleri arasında *Şâhânşâh* unvanının kullanımı IV. yüzyıl sonları ile V. yüzyıl başlarında yaygınlık kazanmıştır. *Şâhânşâh* unvanı klasik kullanımın yanında Celâlu'd-devle (Ebû Tâhir) tarafından 430/1038-39 ve 435/1043-44 yıllarında *Şâhânşâhu'l-a'zam* şeklinde Bağdad'da ve Ebû Kâlicâr b. Sultânü'd-devle tarafından da "*Şâhânşâhu'l-mu'azzam*" şeklinde Fârs ve Ummân darphanelerinde kullanılmıştır (Şîrâz 431, 433, 435, 436, 437, 438, 439, 444; 'Ummân 432; Medînetü's-Selâm 436; Fesâ 436; Sûk al-Ahvâz, 430'lar). Buveyhîler'in yanı sıra, Selçuklu hükümdarlarının da, daha kuruluş döneminden itibaren *Sultân* (*Sultânü'l-mu'azzam*) unvanı ile birlikte *Şâhânşâh* unvanını kullandığı bilinmektedir (C. Alptekin, *SAD*, III, Ankara 1971, s. 448; H. Busse, *Chalif und Grosskönig. Die Bu-yiden im Iraq (945-1055)*, Beirut 1969, s. 179, 184).

363-365/973-976 yılları arasında Arrâcân'da basılan sikkelerde, hem eski halife el-Mutî' (azl 363/973-974) hem de et-Ta'î' adına hazırlanmış kalıpların kullanıldığını görülmektedir. Bu uygulamanın sebebinin anlamak güçtür. İkinci örnek, Ebû'l-Fevâris Şirdil'in Şîrâz'da 373-378/983-989 yıllarında kullandığı unvanlardır.

Kullanılan tahminî kalıp sayısının (*Estimates of die totals*) kritik edildiği alt başlıkta (s. XVII), bundan sonra artık çok sayıda yeni kalıp çıkmasının pek de beklenemeyeceği anlaşılmaktadır. Bu kitaptan ve bu konudaki definelerden hareketle, bir senede ne kadar kalıp kullanıldığı ve kaç para basıldığı gibi, iktisat ve finans tarihinin sahasına giren konularda İslâmî nüvizma-tüğe bir giriş yapılabilir.

Çalışmanın en ilginç sonuçlarından birisi "hakkâklar" (*Die-engravers*) ismini taşıyan alt başlıktır (s. XVII-XVIII): Buna göre, katalogta bulunan resimler, bunları küçük bir obje olarak araştırmaya ve hangi sanatkârların bunları nasıl çalıştığını ortaya koymaya izin vermektedir. Sikkeler dikkate hazırlanan objeler olmakla birlikte, bunlarda epigrafik ve yapısal olarak hakkâkların izlerini görebilmek mümkündür. Bilhassa Cibâl'de basılan sikkelerde çok çeşitli stiller kullanılmasından dolayı, hakkâkların izlerini takip edebilmek daha kolay olmaktadır. Bu hakkâklardan birisi olan el-Hasan b. Muhammed tarafından hazırlanan sikkeler bugüne kadar G.C. Miles (1938), C.M. Bier (1979) ve A.A. Heidemann (1993) tarafından üç farklı araştırmaya konu olmuştur. Hazırladığı kalıplara adını koymasından dolayı, el-Hasan hakkında araştırma yapmak kolaylaşmıştır. A.A. Heidemann'ın çalışması, el-Hasan'ın Cibâl'deki pek çok darphanenin yanı sıra, Arrâcân'ın da kalıplarını hazırladığını ortaya koymuştur. Şimdi katalogumuzdaki yeni veriler, el-Hasan'ın 330'ların ortasından itibaren, Muhammediyeye darphanesinin darp faaliyetlerine başlamasıyla birlikte, bu darphane için kalıplar hazırlamaya başladığını göstermektedir. Kariyerinin ilk yıllarında sadece altın (*dinâr*) sikkeler için kalıplar hazırlayan el-Hasan, kendi imzasını sadece bir harf, ya da bir kelime ile işlemiştir. El-Hasan, İsfahân'da 350/960'lardan itibaren ise tam adıyla karşımıza çıkmaktadır. El-Hasan'ın 340/950'lerin sonlarına doğru pek çok imzalı ve imzasız kalıp hazırladığı görülmektedir. Örneğin, 354/965 yılında Cannâbâ ve Arrâcân için kalıplar hazırlamıştır. Yine, biz onun Arrâcân'da 359/969-970 yılında kalıp hazırladığını görmekteyiz. Onun muhtelif darphanelerdeki farklı stilleri nasıl kendi stiline uydurduğu ve nerede oturduğu, araştırmacı tarafından yakında yayınlanacak hususî bir incelemeye konu olacaktır. El-Hasan'ın işlerinin kalitesi de dikkat çekmektedir. Ama, onun yanı sıra, başka hakkâklar tarafından hazırlanan muhtelif kaliteli kalıplara da rastlanmaktadır. Bilhassa, Cibâl ve Fârs bölgesindeki Şîrâz, Arrâcân ve Sirâf darphanelerinde kullanılan bu tür kaliteli kalıplar dikkat çekmektedir.

Sikkeler üzerinde yer alan sembolik müstakil harflere (*Isolated letters*) ayrılan (s. XVIII-XIX) giriş kısmının son alt başlığı da oldukça önemlidir: Bazı Buveyhî sikkeleri üzerinde yer

alan tek harfler, başlı başına bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Bu harfler 'Abbâsî halifelerine ait sikkelerden sonra basılan ilk Buveyhî paralarında karşımıza çıkmaktadır. Bu probleme küçük bir bakış, bu harflerin sadece tek bir amaç için değil, pek çok farklı amaçla kullanıldığını ortaya koymaktadır. Daha önce bu konuya değinen bazı araştırmacılar, bir darp yerine işaret etmek için bu harflerin kullanılmış olabileceğini ileri sürmüşlerdir. 360/970'li yıllarda Kırmân darphanelerinde kullanılan kalıplarda yer alan harfler, bu görüşün en kolay açıkladığı sikkelerdir. Yine, bu görüşe ilâve olarak hakkâk el-Hasan b. Muhammed'in de, daha kendi adını tam olarak kaydetmeden önce 'h' imzasını kullandığı görülmektedir. Bununla birlikte, harflerin çoğu bu iki görüşe de uymamaktadır. Sîrâf'ta 330/940 ve 340/950'li yıllarda bir tek hakkâkın elinden çıkan kalıplarda bir veya bir çok harf kombinasyonunun yer alması, bazen de sikke üzerinde harflerin yanısıra gerçek isimlerin bulunması, harflerin hakkâkları değil, darphanelere bağlı kimseleri gösteren semboller olduğunu düşündürmektedir. Araştırmacı bu konuda yeni bir yorum getirmektedir. Buna göre; sikkelerde kullanılan harfler, sikkelerin basılmasından sorumlu görevlilerin isimlerini gösteren sembollerdir. Anlaşıldığına göre, müstakil harfler, ihale ile sikke darb hakkını alan kimselerin (*farmer*), sikkenin ayârı ile ilgili, sonradan karşılaşabilecekleri soru veya sorunları bertaraf etmek için kullanılmış sembollerden ibarettir. Eğer sikke yerel hâkimler tarafından bastırılmış ise, bu kez harf kullanılmamıştır. Medînetu's-Selâm'da 340-341/951-953 yıllarında basılan sikkelerde 'hâ-sîn' harflerine rastlanmaktadır. Bu harfler, Medînetu's-Selâm'da kayboluşundan sonra, Sîrâf'ta 341 yılında 'hâ-sîn' ve 342 yılında da 'Huseyn' şeklinde yeniden karşımıza çıkmaktadır.

Darphanelerin yer aldığı eyaletleri (s. XX-XXI), darphanelerin isimlerini (s. XXI-XXII) ve darphaneler için kullanılan kısaltmaları (s. XXII-XXIV) gösteren üç ayrı liste araştırmaya ilâve edilmiştir. Eserde istifade edilen geniş bir bibliyografya (s. XXV-XXVIII)'yı müteakip, indeksler gelmektedir: I. Buveyhî sikkeleri üzerindeki isim, künye ve unvanlar indeksi (s. XXIX-XXXIV), II. Buveyhîler'in kullandığı ikinci isim, künye ve unvanlar indeksi (s. XXXV-XXXVII). Eserin giriş kısmı, kısaltmalar listesi (s. XXXVII), ayrıntılı bir Buveyhî hanedan şeceresi (s. XXXVIII) ve Buveyhî darphaneleri ve bağlı oldukları eyaletleri gösteren harita (s. XXXIX) ile son bulmaktadır.

Eserin asıl metnini teşkil eden kalıp kataloğu kısmında, sikkeler, eyaletlere göre, darphaneler esas alınarak kronolojik olarak verilmiştir: FÂRS (Arracân, s. 1-14; el-'Asker, s. 14; Dârâbcird, s. 14; Fesâ, s. 15-23; Furc, s. 23; Huzû, s. 23-24; Cenâbâ, s. 24-27; Kard Fenâ Husre, s. 27-30; Kâzerûn, s. 31-33; Nevbencân, s. 33; Sâbûr, s. 33; Şîrâz, s. 33-65; Sîrâf, s. 65-74; Tavvac, s. 74), KİRMÂN (Bamm, s. 75-76; Berdâsîr, s. 76-78; Cîruft, s. 78-80; Nermâşîr, s. 80-81; Rûdhân, s. 81; el-Sircân, s. 81-83), UMMAN ('Umân, s. 84-94), HUZİSTÂN (el-Ahvâz, s. 95-97; el-'Asker, s. 97; el-'Asker min el-Ahvâz, s. 97-100; 'Asker Mukrem, s. 100-101; Ayzac, s. 101-103; Ayzac min el-Ahvâz, s. 103; Cundey Sabûr, s. 103-104; Cundey Sabûr min el-Ahvâz, s. 104; Râmhurmuz, s. 105-108; Râmhurmuz min el-Ahvâz, s. 108-109; Sûk el-Ahvâz, s. 109-120; Tuster min el-Ahvâz, s. 121-125), İRAK/CEZİRE (el-Basra, s. 126-137; el-Kûfe, s. 137-139; Medînetu's-Selâm, s. 139-158; el-Musul (*el-Mawsil*), s. 158-161; Nusaybîn (*Nasîbîn*), s. 161; el-Râfîka, s. 162; Surre min re'â, s. 162; Tekrît, s. 163; Vâsîr, s. 163-166), CİBÂL (Esedâbâd, s. 167; el-Dînever, s. 167-168; Hemedân, s. 169-176; Hulvân, s. 176-177; İsfahân (*İsbahân*), s. 177-183; el-Kerec, s. 184-186; Mâh el-Basra, s. 186-190; Mâh el-Kûfe, s. 190-194; Mâh surre min re'â, s. 194-195; el-Muhammediye, s. 195-217; Nâ'in, s. 217; Nihâvend, s. 217; Karmîsîn, s. 218; Kazvîn, s. 218-225; Kumm, s. 225-229; Rûzâver, s. 230, Sâve, s. 230-231), HAZAR DENİZİ BÖLGESİ (Amul, s. 232-237; Estârabâd, s. 237-239; el-Deylem, s. 239; Havsam, s. 240; Curcân, s. 240-243; el-Rûyân, s. 244; Sâriye, s. 244-246). Bundan sonra; Şîrâz, Medînetu's-Selâm ve Muhammediye en faal Buveyhî darphaneleridir. Bundan

sonra, katalogdaki sikkelerin fotoğraflarını ihtiva eden levhalar (*Plates*) gelmektedir (s. 1-172). Fotoğraflar kaliteli ve okunaklıdır.

Eser bugüne kadar bilinen bütün Buveyhî sikkelerini kapsamaktadır. Bilhassa Avrupa ve Amerika'da bulunan pek çok müze ve özel koleksiyon araştırmacı tarafından ayrıntılı bir şekilde taranmıştır. Bununla birlikte, çeşitli güçlüklerden dolayı yeterince istifade edilemeyen İran müze ve koleksiyonlarında yeni Buveyhî sikke ve kalıplarının tespit edilmesi her zaman için mümkündür.

Buveyhî devleti siyasî, sosyal, ekonomik, idarî ve kültürel tarihi, özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren V. Minorsky, G.C. Miles, Mafizullah Kabir, R.N. Frye, Bertold Spuler, Joel L. Kramer, C.E. Bosworth, Heribert Busse, R. Mottahedeh, L. Richter-Bernburg, 'Abdu'l-Huseyn Zerrînkûb, 'Alî Asgar Fakih ve K. Hachmeier gibi araştırmacılar tarafından önemli çalışmalara konu edilmiştir. Bununla birlikte, Sayın Luke Treadwell'in çalışmasının ışığında, var olan pek çok mesele çözüme kavuşturulabileceği gibi, pek çok yeni soru/sorun da ortaya konularak tartışılma imkânı bulacaktır.

Eser Buveyhî tarihi araştırmalarına daha pek çok konuda yenilikler getirmektedir. Bunun yanı sıra, bilhassa ilk Selçuklu deniz seferi olması açısından büyük önem taşıyan Kavurd Bey'in Ummân seferini (bkz. E. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, Ankara 1983, s. 17-18) de, eserde yayınlanan yeni Buveyhî paralarının ışığında, ekonomik sebepler ve Basra Körfezi bölgesindeki altın ve gümüş akışı ile ilgilendirmek mümkündür. Zira, Basra körfezinde yer alan Ummân'da, Selçuklular'dan önce, Buveyhîler adına ciddi bir darp faaliyeti gözlemlenmektedir (bkz. *Buyid Coinage*, s. 84-94. Krş. Ed. von Zambaur, *Die Münzprägungen des Islams*, Wiesbaden 1968, s. 179-180).

Bunlardan başka, eserde yayınlanan sikkeler ve darphane darp faaliyetlerinin ayrıntılı bir tahlilinden sonra, şimdye kadar askıda kalan şu genel meselelere tatmin edici cevaplar bulabilmek mümkün olabilecektir:

1. Buveyhîler zamanında para basımında kullanılan altın ve gümüşün nereden ve nasıl temin edildiği,
2. Kalıp ve para miktarının ordu, savaş ve vergi gibi siyasî ve ekonomik olaylarla ilişkisi,
3. Hükümdar ve hanedan üyeleri için kullanılan unvanlar ve bu unvanların şahıs, zaman ve bölgelere göre değişimi,
4. Buveyhî hanedan üyeleri arasındaki hâkimiyet münasebetlerinin tahlili (kimin, ne zaman, ne kadar süre için, hangi unvanlarla, nerelere hâkim olduğu),
5. Buveyhî para sistemi ve darp faaliyetlerinin Hasanveyh, Hamdanî, Kâkûye, Sâmânî, Gazneli ve Karahanlılar gibi Doğu İslâm dünyasındaki diğer siyasî hâkimiyetler ile ilişkisi,
6. İlk Selçuklu sikkelerinin Buveyhî para sistemi ile ilişkisi.

Biz, bu ve buna benzer pek çok sorunun cevabının, geniş ölçüde Sayın Luke Treadwell çalışmasına dayanılarak, yakın gelecekteki araştırmalarda ortaya konulabileceğini ümit ediyoruz.

İslâmî nümizmatik alanında kalıp çalışmalarına dayalı yayınlar henüz oldukça yenidir. Bu tür çalışmaların, Türkiye Selçukluları, İlhanlılar ve Timurlular gibi yüzlerce varyasyon ve binlerce sikkeyi ihtiva eden devletler söz konusu olduğunda nasıl uygulanabileceği sorunu da henüz çözümlenebilir gözükmemektedir. Bununla birlikte, son derece zahmetli olmasına karşın,

bu tür çalışmaların İslâmî nümizmatığe getirdiği ivme tartışılmazdır. Araştırmacı bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: “son on sene boyunca öyle zamanlar oldu ki, bu işe girmekten pişman idim. Ama ümit ederim ki, bu kitap bütün bu çabalara değecektir”. Bizim de ümidimiz, Buveyhî ve erken Selçuklu devri siyasî, sosyal ve ekonomik meselelerini inceleyen araştırmacılar için oldukça yeni ve ham malzemeler sunan bu değerli çalışmanın, muhtelif yönlerden incelenerek kıymetlendirilmesidir.

OSMAN G. ÖZGÜDENLİ* - ESKO NASKALİ** -

* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (İstanbul).

** Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (İstanbul).

